

תפקודן של יחידות מילוניות מורכבות לצד מקבילותיהן הפשוטות: הרהורים על דמותה של העברית בת ימינו

מבוא

העברית של ימינו מתאפיינת בהתרחבות ניכרת של תהליכי התצורה הקווית, בין השאר בהרכבה הסינטגמטית המתבטאת בשרשור שני יסודות מילוניים (או יותר) להבעת מושג אחד. ענייננו כאן ביחידות מילוניות מורכבות, שמניות ופועליות, שקדקודן התחבירי הוא צורת-מילה שגרעין משמעותה נשחק או נמצא בשלב כלשהו של התרוקנות סמנטית, ועיקר תוכנו של הצירוף טמון במרכיב השני, כמו היחידה השמנית עובד הוראה והיחידה הפועלית הגיש תלונה.

בלשונות השמיות החיות, בעיקר בלשונות הנֶא־אֶתיופיות ובניביה של הארמית החדשה, התרחבה מאוד דרך ההרכבה, והיא מוכרת היטב גם מלשונות אירופה המודרניות. אך בעוד שבלשונות חיות אלה בולטת מגמת ההיחלשות של המורפולוגיה הקלאסית הבלתי אנליטית (של יחידות מילוניות סינתטיות הכוללות צורני נטייה וגזירה) על חשבון התחזקות ההרכבה הסינטגמטית השקופה,¹ הרי בעברית המודרנית משמשות שתי הדרכים זו לצד זו, ואין מסתמנת בה מגמת נסיגה מן המורפולוגיה השמית הקלאסית.

בחיבור זה אנו מבקשים להראות כי קיים הבדל בין תפקודן הסמנטי-פרגמטי של היחידות המילוניות המורכבות לבין מקבילותיהן הסינתטיות (החד-לקסמיות), הערוכות בדרך המסורגת המסורתית או בדרך של התרכבות נטע (בסיס) וצורך גזירה, והמצויות אף הן במאגר המילוני של דובר העברית של ימינו. לדוגמה, בעברית של ימינו מצויות היחידות המילוניות עובד הוראה לצד מורה, והתלונן לצד הגיש תלונה. כמו כן, מבקשים אנו לעמוד על המשמעות של התרחבות היצירה

* אני מודה לעמיתתי וידידתי ד"ר דנה טאובה על הערותיה לגרסה קודמת של כתב היד.
1. למשל, מן המפורסמות הוא כי בצרפתית ובלשונות רומניות אחרות, שנולדו בעקבות המרת לשונות הדיבור המקומיות בלשון הכובשים הרומיים, נחלשה המורפולוגיה של הנטייה הלטינית. במערכת הפועל של לשונות נֶא־אֶתיופיות ובארמית החדשה התרחשה גרמטיקליזציה של דרך התצורה המורכבת (הסינטגמטית) והיא דחקה לחלוטין את דרך הנטייה הקלאסית. עיין על כך אצל גולדנברג, תשנ"ו, עמ' 164-165; להבחנה בין תצורה סינטגמטית ולא-סינטגמטית בלשונות אירופה ראה מרצ'נד, 1969.

המילונית הסינטגמטית ועל המשמעות של הימצאותן של שתי הדרכים, הפשוטה (הסינתטית) והמורכבת (האנליטית, הסינטגמטית), זו לצד זו, באותו מצב לשון, בתיאור הסינכרוני של העברית המודרנית.

המבנה התחבירי והלקסיקלי של היחידות המורכבות

קדקודן התחבירי של היחידות המילוניות המורכבות שהן נושא עיוננו הוא יסוד שמני או פועלי שאינו ממלא את תפקידו הקטגוריאלי המובהק (תפקידו האב-טיפוסי של השם הוא ציון ישות קונקרטיה עצמאית, ותפקידו של הפועל הוא ציון התרחשות ממשית כלשהי). היחידות השמניות המורכבות באות בדרך כלל במבנה של סמיכות והמרכיב המילוני המשני הוא הנסמך. שחיקת תוכנו המילוני מותרת לו שני תפקידים בלבד: לשאת את צורני המין והמספר של ההרכב ולציין את הפונקצייה הלקסיקלית של הצירוף (מעין יחסה סמנטית),² למשל בצירוף בן מייעוטים, בן מציין את הפונקצייה של הפועל המאופיין, המשתיין לקבוצה מסוימת, ובצירוף איש אמונים, איש מציין את הפונקצייה של בעל התכונה. אולם מבחינה רפרנציאלית מרכז הכובד של הביטוי טמון ביסוד התחבירי המלווה (בדרך כלל הסומך). במבנים הפועליים המורכבים מצוי עיקר התוכן הלקסיקלי במרכיב השמני המשלים. למשל, נתן קפיצה, ניהל רישום, בא בתלונות, עבר ניתוח, חטף עצבים, תפס ייאוש, העלה עובש וכיו"ב. ניתן לראות יחידות פועליות מורכבות אלה כצורות פריפרסטיות או פריפרסטיות למחצה של הפועל הפשוט, שכן כל אחת מן הפונקציות, הנקסלית והלקסיקלית, המכווצות בפועל הפשוט, מתממשת בהן בנפרד.³ גם כאן לקדקודן התחבירי של הצירוף תפקיד משני – תפקידו (של הפועל) לציין את היחס הפרדיקטיבי בין כינוי הגוף לרכיב הלקסיקלי של הפעולה הממומש במשלים השמני, אך כפי שנבהיר בהמשך, מכיוון שאין יסוד נקסלי טהור, כגון פועל הוויה, אין זה תפקידו היחיד.

ביחידות המילוניות המורכבות הנדונות התרחש תהליך של דה-לקסיקליזציה. צורת-המילה המשמשת בפונקציית העזר שינתה את מקומה בפרדיגמה, והיא קרובה למעמד של ארכילקסמה (קרי, מילה בעלת תחולה סמנטית רחבה שיש לה מעמד של מילת גג), והניגודים בינה ובין שותפיה בפרדיגמה מנוטרלים.⁴

2. השווה לפונקציות הלקסיקליות שפיתחו בשנות השישים אפרסאן, מלצ'וק וז'ולקובסקי ב"מילון המבאר והמתאר את דרכי הצטרפות של הרוסית המודרנית" (ראה אפרסאן, 1970); והשווה גם ליחסות הסמנטיות על דרך פילמור, 1968.
3. לתפיסת הפועל כקומפלקס תחבירי בעל שלושה רכיבים (כינוי הגוף, הנקסוס והלקסמה הפועלית) ראה גולדנברג, תשמ"ה.
4. עיין בהרחבה הלוי, תשנ"ח, §4.8.2.

נבחן לדוגמה את הניגוד בין יום זיכרון וערב זיכרון. ביחידות שמניות אלה נשתחקה משמעותם הרפרנציאלית של "יום" ושל "ערב", והניגודים הסמנטיים היסודיים ביניהם מנוטרלים (כלומר ערב זיכרון אינו האנטונים של יום זיכרון). שניהם מציינים את ההזדמנות עצמה, כלומר את המסגרת הכללית של האירוע ולא יחידות זמן מסוימות. יום זיכרון מציינ את התאריך הכללי החל אחת לשנה, ואילו ערב זיכרון מציינ את האירוע או את טקס ההיזכרות. כיוצא בזה בהרכבים ערב שירה, ערב בידור, ערב תרבות, שחרית מוסיקלית. נטרול הניגודים הפרדיגמטיים מוצא את ביטוריו אף בנטרול יחסי נרדפות, למשל בין בית קיץ ובין מעון קיץ. יחסי הנרדפות בין "בית" לבין "מעון" מנוטרלים. "מעון" מציינ מקום אכסון ממוסד או רשמי (כגון מקום אכסון רשמי של נשיא מדינה). לעומת זאת, משמעותו של "בית" התכללה, ובהרכבים רבים אין הוא מציינ דווקא מקום ממשי. השווה, למשל, בין המשמעות הפרגמטית של הרכבים עם "בית" ובין המשמעות של הרכבים עם "מעון", כגון בית יתומים, בית ילדים (בקיבוץ), בית חולים – לעומת מעון הורים, מעון ילדים (בדרך כלל מתקצר ל"מעון"), מעון סטודנטים, מעון עולים, מעון נשים מוכות. נטרול ניגודים פרדיגמטיים הדריים חל אף בפועלי עזר של יחידות פועליות מורכבות. למשל, ביחידות הפועליות נתן זינוק ולקח/תפס שוונג מנוטרלים הניגודים בין האנטונימים לקח/תפס ונתן.

אף בין מילים קו-היפונימיות מנוטרלים הניגודים ההדדיים. למשל, בין בא לבין הגיע. לדוגמה בא אל קצו / הגיע אל קצו, בא לידי החלטה או הגיע לידי החלטה, הגיע לידי/לכלל פיצוץ אבל? בא לידי/לכלל פיצוץ. זאת ועוד, שחיקת גרעין המשמעות והנטרול הסמנטי עשויים להוליד שתי משמעויות אינפרנציאליות הפוכות של אותו ערך מילוני. למשל, "חטף" בצירופים חטף תנומה ('לקח') לעומת חטף מכות ('קיבל').

צורות-המילה המרוקנות ביחידות המילוניות המורכבות מצויות בדרגה נמוכה ברצף הגרמטיקליזציה הנע מן השקוף ("המנומק") אל האטום ("בלתי מנומק"), דהיינו: מן הסמנטיקה-פרגמטיקה אל הדקדוק. הן חלק מפרדיגמות לקסיקליות מוגבלות, והבחירה בהן במקום בחברותיהן בפרדיגמה היא שרירותית. לשלב זה קרובות גם התחליות והסופיות הסמנטיות, שמספרן הולך וגדל בלשון ימינו. למשל, בהרכבים אב-טיפוס, אי-סוף, בין-לאומי, רב-גוני, מעצמת-על, מתקפת-נגד.

המעבר מן הסמנטיקה-פרגמטיקה אל הדקדוק הוא תהליך הדרגתי. תחילה מתכללת המשמעות, בדרך כלל בתיווכו של מעתק מטפורי, והיסודות המילוניים הופכים ליסודות בעלי פונקציית עזר, כגון ביחידות המילוניות המורכבות שהן נושא עיונו. במרוצת הזמן הופכים היסודות השחוקים למורפמות אטומות, ולבסוף הם מסתפחים אל צורני הדקדוק. בתהליך זה מייצגות מילות היחס המוצרכות את השלב שלפני האחרון.

”מלחמת הזוג והפרט” בתקופת התחייה

בתקופת ההשכלה חודשו מילים בדרך סינטגמטית על דרך לשונות אירופה, בעיקר הגרמנית, כגון **ספר מילים** (Wörterbuch), **מכתב עתי** (Zeitschrift), **תפוח אדמה** (Erdapfel). כך נהגו גם סופרים כמו מאפו וסמולנסקין. לא כן גרסו מחיי הלשון. בחידושיו של בן־יהודה בלטה הלהיטות למצוא מילה אחת במקום יחידה מילונית מורכבת. בן־יהודה וחבריו סברו כי לשון דיבור חי (בניגוד ללשון הספרותית שעמדה לנגד עיניו של מנדלי בחידושיו הלשוניים) דורשת קיצור ובהירות, דבר שאינו אפשרי בצירוף של שתיים או שלוש מילים. עיקרון זה מצא את ביטויו בססמה ”מילה אחת לעניין אחד”⁵. דבריהם כוונו בעיקר כלפי השמות. השמות המורכבים, כך טענו, הם מכשול לעברית מצד נטייתם, בניגוד לגרמנית, למשל, שכאשר מחברים בה שתי מילים למילה אחת (להבטת מושג אחד) אין ההרכב נבדל בנטייתו וביחסיו הדקדוקיים ממילה אחת פשוטה. שיטה זו, הנקוטה בלשונות תרבות אירופיות גדולות ועשירות, כדוגמת הגרמנית, הצרפתית והאנגלית, אינה מתאימה, כך סברו בן־יהודה וחבריו, ל”רוח הלשון” העברית השמית.⁶ בדעה זו צידדו גם רבים מן הנורמטיביסטים של העברית החדשה, כדוגמת ”אפשטיין וא’ בנודי. נביא להלן רשימה של מילים בודדות שחודשו בשני הדורות הראשונים של הדיבור המחודש בעברית לעומת מקבילותיהן המילוניות המורכבות שהיו נהוגות בלשון ההשכלה ובראשית תקופת התחייה, ואף בהשוואה לכמה צירופים מלשון המקורות. רובן של המילים חודשו בידי בן־יהודה וחבריו ומיעוטן חודשו בתקופה מאוחרת יותר.⁷

חייל (במקום הצירופים המקראיים איש חיל, איש מלחמה, איש צבא), מילון (במקום ספר מילים), עיתון (במקום מכתב עתי), שעון (במקום מורה שעות), משרד (במקום בית פקידות), כפפות (במקום בתי ידיים), וגם שרולים (כנ”ל), משקפיים (במקום בתי עיניים), מכנסיים (במקום בתי רגליים), מסעדה (במקום בית אוכל), מסבאה (במקום בית יין, בית מרזח), מטבח (במקום בית המבשלים/ות), מנזר (במקום בית נזירים), משטרה (במקום בית פקידות השוטרים, פקודת השוטרים), עירייה (במקום בית מועצת העיר, שלטון העיר), ספרייה (במקום בית עקד ספרים), רובה (במקום קנה שרפה), תאטרון (במקום במת ישחק), דרכון (במקום תעודת מסע), מטרייה (במקום מחסה ממטר), אווירון (במקום מגדל הפורה באוויר), תזמורת (במקום מקהלת/להקת נוגנים בכלי שיר), חקלאות (במקום עבודת אדמה), פעוט (במקום עול ימים), כספית (במקום כסף חי), שען (במקום עושה/מתקן

5. ראה פרסקי, תשי”ח, עמ’ 131.

6. עיין למשל י”מ פינס, ספר הכח, ירושלים תרנ”ד, הקדמה, עמ’ ix.

7. השווה לרשימותיו של פרסקי, תשי”ח, עמ’ 132–133; וייס, תשכ”א, עמ’ 233; מירקין, תשנ”א, עמ’ 18–19; סיוון, תשנ”ג, עמ’ 49–50 (”מלחמת הזוג והפרט”).

שעונים) חנקן (במקום יסוד החנקי/החנקי, בן־יהודה הציע אבחנק), מימן (יסוד המימי, בן־יהודה: אבמים), פחמן (יסוד הפחמי, בן־יהודה: אבפחם), מדינאי/פוליטיקאי (במקום חכם מדינה), היסטוריון (במקום חוקר קדמוניות), גאוגרף (במקום כותב גלילות הארץ), הטכניון (במקום בית מדרש למלאכות מכוניות) ועוד. כמה מן הציירופים שנוצרו או חודשו באותה עת נתקצרו ברבות הימים. למשל, מלון (בית מלון), כלא (בית כלא שחודש במקום בית אסורים), תרופות (במקום סמי תרופה או סמי מרפא).

פינס גרס ש"אם יש מקום להרכבה בשמות, איננו אלא להרכבה שלמה שאין חלקיה ניכרים"⁸. בן־יהודה נקט דרך זו בחידושי מילים מעטים, כגון אבחמץ, אבחנק, אבמים, אלחוט, חידק, ראינוע, תאבדעי. עם זאת, בן־יהודה עצמו חידש כעשרה צירופים המורכבים משתי תיבות נפרדות, אף שהתנגד במובהק לדרך זו. בין צירופים מורכבים אלה היו מאזן האוויר (ברומטר) וצייר אור (צלם). אלה שסברו שאין להיות כה נחרצים בהתנגדות ל"זיווגי מילים" ושאינן לזנוח את דרך ההרכבה, היו בדעת המיעוט. א"מ ליפשיץ, למשל, כותב:

בימי המליצה, כשביקשו אפשרות הביטוי להרבה מושגים אירופיים, יצרו הרבה הרכבות ע"י סמיכות, ורבות מהן נהוגות ומשמשות. צריך לתת שהות להרכבות להשתרש בנפש, אבל אצלנו יבואו ויעכבו בעד ההתפתחות, כי יבואו תמיד לערער על מלים מורכבות ולא יניחון להשתרש. בירור שאלה זו חשוב מאוד, כי סמיכות היא דרך רווחת לחידוש מילים בייחוד במקצועות המדעים, ואם ירחיקה מלהיות אמצעי לחידוש, יהיה זה הפסד גדול לתחיית הלשון (ההדגשה שלי, ר"ה).⁹

א"מ מזי"א טען, כי "דוגמאות של הרכבת שתי מלים להוראת מושג אחד, שאיננו נכלל בכל אחת מהן כשהיא לעצמה" נמצאות בכמות לא מבוטלת כבר במקרא, למשל משלח יד, אוות נפש, הולך רכיל. לדעתו, במרוצת הזמן הלשון מקבלת לתוכה מילים מורכבות, "לכן הרכבת השמות היא באמת כוונה טבעית מהשפה העברית"¹⁰.

מעמדן של היחידות המילוניות המורכבות במקורות

יחידות מילוניות מורכבות בעלות מרכיב מילוני משני אינן תופעה המיוחדת לעברית החדשה; הן קיימות אף בלשון המקורות. אך בניגוד לעברית של ימינו,

8. ספר הכח, שם (הערה 6 לעיל).

9. החנוך ג (תרפ"ג), עמ' 29.

10. א"מ מזי"א, "חכמים היהירו בדבריכם", האור כט (תרנ"ג), עמ' 4.

מספרן מצומצם מאוד, והמרכיב המשני המשמש בהן הוא ברגיל מילה כללית מסוג של ארכילקסמה.

במקרא נפוץ השימוש בארכילקסמות דבר ומעשה לציון העצם או הפעולה. למשל, "אל נא תעשו את דבר התעֵבָה" (ירמיה מד, ד); "כרובים מעשה חֶשֶׁב תעשה אותם" (שמות כו, א); "ועשית מסך לפתח האוהל [...] מעשה רִקֵּם [...]"] (שמות כו, לו); "עושי מלחמה בְּכַח חָיִל" (דברי הימים ב' כו, יג). לציון הפועל המאופיין נפוצות יחידות שמניות מורכבות עם הארכילקסמות איש, בן ועושה, למשל: איש מלחמה, איש ריב ומדון, איש תבונות, איש תרומות, איש מזימות, איש מרמה, איש אמונים, איש דעת; בן חיל, בן נכר, בן עֲוֹלָה, בן בליעל; עושי מלחמה, עושי רשעה, עושי אמונה, עושי עֲוֹלָה.

בלשון המשנה אנו עדים להתרחבות ניכרת במספרן של יחידות שמניות מורכבות עם הארכילקסמה בית לציון מקום בכלל (לאו דווקא מבנה ממשי), למשל: בית השבי, בית הבד, בית האילן, בית הזבלים, בית השלחים, בית הגרנות, בית הכיסא; לציון הפונקצייה של כלי קיבול, למשל: בית הנר, בית התבלין, בית הפך, בית קיבול שמן, בית המנעול / בית נעילה, בית המזוזה, בית החיצים; ולציון מקום בכלי או מתקן לשים בו אצבע או יד, למשל: בית אחיזה, בית אצבע, בית יד (כגון "מקל שעשאו בית יד לקרדום", כלים כ, ג). כמו כן התרחב השימוש בבעל כביסוד מילוני משני, למשל: בעל דין, בעל תשובה, בעל בית, בעל חוב, בעל מום, בעלי זרוע, בעלי לשון.

הארכילקסמות איש, בן, עושה ומעשה נפוצות אף הן ביחידות מילוניות מורכבות בלשון המשנה, אך בפונקציות עזר נוספות או שונות. בן משמש במשמעות של קטן או צעיר. למשל, בן עוף (עוף קטן), בן גמל (גמל צעיר), בן חריץ (חריץ קטן). עושה משמש בעיקר לציון הפועל המאופיין, ולא כמו בלשון המקרא לציון תכונתו. למשל: עושה פחם, עושי זכוכית, עושי פשתן, עושי סותות, עושי חביתין. גם איש משמש לציון הפועל המאופיין (בעיקר ביחס למקום מוצאו) ולא לציון תכונתו כמו במקרא. כגון: איש תקוע, איש יבנה, אנשי ירושלים.

דוגמות עם מעשה: מעשה קדרה ('תבשיל'), מעשה בראשית ('בריאת העולם'). כמו בתחום השם אף בתחום הפועל קטן מצאי הלקסמות המשמשות כפועל עזר במבנים פריפרסטיים בלשון המקרא ובלשון חכמים, וגם הן בדרך כלל ארכילקסמות. בלשון המקרא נפוץ השימוש בפועלי העזר האלה: בא-הביא, לקח, מצא, נפל-הפיל, נתן, נשא, עשה, ובמידה מצומצמת יותר: פעל, עלה-העלה.

דוגמות: "ובאים באלה ובשבועה" (נחמיה י, ל); "ואותי תביא במשפט עמך" (איוב יד, ג); "נקם אקח ולא אפגע אדם" (ישעיה מז, ג); "ומצאו מרגוע לנפשכם" (ירמיה ו, טו); "כי נפל פחדם עליהם" (תהלים קה, לח); "להפיל תחנתכם לפניו" (ירמיה מב, ט); "ולא נתן תפלה לאלהים" (איוב א, כב); "על ההרים אשא בכי ונהי"

(ירמיה ט, ט); "ישועת ה' אשר יעשה לכם" (שמות יד, יג); "נגלה עון אפרים [...] כי פָּעְלוּ שִׁקְרָה" (הושע ז, א); "להעלות חמה לנקם נקם" (יחזקאל כד, ח). במקרא נפוצה גם הדרך הפרונומסטית, שיש בה מימוש יתר של המושא הפנימי הטבוע בהרכב הפועלי, למשל: "ויך ה' בעם מכה רבה מאד" (במדבר יא, לג). כמו הדרך הפריפרסטית, אף דרך זו מאפשרת להביע את התוכן הנשואי של הפועל בדרך מובחנת. דרך זו הייתה שכיחה בלשון ההשכלה ובלשון התחייה, אך היא נדירה בעברית של ימינו, וניתן למצאה לעתים רחוקות בלשון הספרות הגבוהה. העברית של ימינו מעדיפה את הדרך הפריפרסטית, והיא שכללה והרחיבה מאוד מנגנון תצורה זה, הן מן הצד הכמותי הן מן הצד הלקסיקלי.

הבידול הפונקציונלי בין היחידות המורכבות למקבילותיהן הפשוטות בעברית של ימינו

בניגוד ללשון המקורות וללשון ההשכלה ואף לכמה חידושי מילים מתקופת התחייה, העברית של ימינו נוקטת את שתי דרכי התצורה, הסינתטית והאנליטית, זו לצד זו, תוך שהיא יוצרת ביניהן בידול סמנטי-פרגמטי. בהשוואה ללשון ההשכלה ולראשיתה של לשון התחייה, התהליך כיום הפוך – בדרך כלל המילה הסינתטית קיימת תחילה במאגר המילוני של דובר הלשון, והצורה הסינטגמטית המורכבת נוצרת לאחר מכן, מתוך צורך לעדן את המשמעות ולענות על הצרכים הפרגמטיים של תנאי החיים המודרניים. רבים מן הצירופים המילוניים הנהוגים כיום מושפעים מן האנגלית, למשל: איש מכירות (salesman), פרשיית אהבים (love-affair); על דרך הצרפתית: affair d'amour, ביצע רצח (commit murder), קצר הצלחה (reap success). בשני הדורות הראשונים של הדיבור המחודש בעברית ניכרה השפעת היידיש והגרמנית, כגון ביחידות פועליות מורכבות עם פועלי עזר משדה הלקיחה-נתינה, למשל: חטף (חטף תנומה, חטף שיחה עמו), לקח (לקח אוויר/ נשימה) ונתן (נתן תשובה, נתן מכה, נתן זינוק, נתן צלצול).

ליחידות המילוניות המורכבות יש משמעות כללית (גנרית) בהשוואה למקבילותיהן הסינתטיות, אך הן עשירות יותר מבחינות אחרות. בתחום השם בולט ההבדל במטען הפרגמטי שהן נושאות: בתחום הפועל בולט עושרן מצד אפיון רכיבי המשנה של הפועל (היבטים של הפעולתיות ושל התוכן הלקסיקלי) ומצד האפשרויות הגלומות בהן במישור המסר.

היחידות השמניות המורכבות נפוצות בלשון הרשמית, הטכנית והמנהלית, המעדיפה לנקוט לשון כללית, שיש בה לעתים עמימות רפרנציאלית מכוונת. למשל, בן זוג במקום בעל או חבר לחיים, יחידת דיור / יחידת מגורים במקום דירה, מתקן כליאה במקום כלא, אמצעי תשלום במקום כסף, דבר דואר במקום מכתב או חבילה, דבר דפוס במקום ספר או חוברת, דברי מאפה במקום עוגות, לחם.

רבות מן היחידות השמניות המורכבות נושאות מטען פרגמטי של יוקרה וכבוד או נחשבות "לשון נקייה", בעיקר לשון של תקינות פוליטית, בהתאם לרוחות המנשבות כיום בעולם. למשל, איש מכירות או סוכן מכירות לעומת מוכר, איש צבא לעומת חייל, עובד הוראה לעומת מורה, עובד תחזוקה לעומת שרת, אנשי סגל או הסגל האקדמי לעומת מורים/מרצים, בן מיעוטים במקום ערבי, מעון הורים לעומת מושב זקנים או בית אבות שהיו נהוגים בעבר, מוצרי אֶפְנָה בעיקר במקום בגדים, רשתות שיווק בעיקר במקום חנויות.

ההבדל במטען הפרגמטי גורר ברבים מן הצירופים גם הבדל סמנטי, כלומר הבדל בדנוטציה. למשל, איש מכירות / סוכן מכירות – מאזכרו אינו זהה למוכר, איש רוח משמעותו שונה מאדם רוחני, אשת חברה משמעותה שונה מאישה חברותית,¹¹ בן לווייה (כגון בפמליית אישיות חשובה) אינו זהה למלווה, חדר חושך (לפיתוח תמונות) אינו זהה לחדר חשוך וכדומה.

בכמה מקרים קיים אילוץ מורפולוגי להעדפת הצורה המורכבת על פני מקבילתה הפשוטה. כך בצירופים עם שמות קיבוציים שהצורה המורכבת בצורת הרבים משמשת בהם להפרטת המשמעות הקיבוצית, כגון: אונס, טבח, שוד – מעשי/מקרי אונס, טבח, שוד,¹² או אף להפרטת המשמעות הקיבוצית המובעת בצורת היחיד, כגון: פרשיית אהבים, פרשיית ריגול, מעשה בריונות. אבל בדרך כלל ליחידה המורכבת מטען פרגמטי נוסף. למשל, פעולת חבלה מציינת פעולה מתוכננת, מכוונת ובהיקף רחב יותר לעומת מקבילתה הסינתטית הפשוטה חבלה. בנסיבות של ימינו היא מציינת פעולה המתבצעת מטעם ארגון טרור.

מעט מן היחידות השמניות המורכבות הן יחידות ממולנות שזכו למעמד של מונח, ואין להן מקבילות מילוניות פשוטות, למשל: בן תערוכה, איש סוד (למשל, אנשי סודו של ראש הממשלה), חבר מפלגה.

נביא להלן דוגמות מלשון ימינו של יחידות שמניות מורכבות, רובן במבנה סמיכות ומיעוטן במבנה שם עצם + שם תואר, ממוינות על פי הפונקצייה הלסקיקלית של המרכיב המילוני השחוק.

א. הפונקצייה של הפועל האקראי, הבלתי מאופיין
 גורם: גורם + {ממשלתי, בטחוני / גורמי ביטחון, גורמי תיירות, גורמי פנים/חוץ, גורמי הערכה; גורם בכיר, גורם מוסמך}
 מקור: מקור + {ביטחוני, ממשלתי, מוסמך}

11. השווה בין איש חברה ואשת חברה: איש חברה הוא 'אדם חברותי', ואילו אשת חברה היא 'אישה המצויה בחוגי החברה הגבוהים' (לעתים קרובות עם קונוטציה שלילית).

12. כך בלשון התקנית. בלשון הדיבור ניתן למצוא גם שודים בהטעמה מלעילית.

ב. הפונקצייה של הפועל המאופיין

בן/בת: בן קיבוץ, בן מיעוטים, בן משפחה, בן זוג, בן אצולה.
 איש: איש עסקים, איש מכירות, איש צבא, איש דת, איש חינוך, אנשי הסגל, איש ביטחון.

חבר: חבר מפלגה, חבר הסתדרות.

בעל: בעל מלאכה, בעל ברית, בעל בית, בעל דין.

עובד: עובד הוראה, עובד תחזוקה, עובד תעשייה.¹³

סוכן: סוכן נסיעות, סוכן רכב, סוכן מכירות, סוכן ביטוח.

מעצב: מעצב שער, מעצב אפנה, מעצב דעת קהל.

ג. הפונקצייה של הנושא תכונה או הנמנה עם בעלי התכונה

איש: איש מעשה, איש ריב / איש מדון (אשת מדנים), איש חיל, איש רוח, איש סוד,

איש שיחה, איש אמונים, איש חברה, אשת חברה, אשת נעורים.

בעל: בעל מוס, בעל שם, בעל ממון, בעל דעה, בעל שררה.

בן/בר: בן תרבות, בר אוריין, בן תערוכת, בן לווייה.

פונקציית הנושא בתכונה בכוח: בר עונשין, בר הסגרה, בר פיקוח, בר ביצוע, בר קיימא.

ד. פונקציית הפעולה

מעשה/מקרה: מעשה/מקרה + {רצח, שוד, טבח, אונס, חבלה, הצתה, הסתה,

בריונות, מוות}

מעשה + {נבלה, תועבה, התעללות, קונדס, פלאים, גבורה}

פעולת + {חבלה, הסתה, נקם, תגמול}

פרשיית + {אהבים, ריגול, סמים}

ה. פונקציית האמצעי או העצם הבלתי מאופיין

כלי: כלי כתיבה, כלי מיטה, כלי תפירה, כלי רכב, כלי תחבורה, כלי מיתר.

אמצעי: אמצעי תשלום, אמצעי תעבורה, אמצעי מנע, אמצעי מניעה, אמצעי מיגון, אמצעי תקשורת.

אביזר: אביזרי רכב, אביזרי חשמל, אביזרי ניקוי.

חומר: חומרי ניקוי, חומרי לימוד, חומרי בניין, חומרי הסתה.

דבר: דבר דואר, דבר דפוס, דברי מתיקה, דברי מאפה.

מוצר: מוצרי מזון, מוצרי צריכה, מוצרי אפנה, מוצרי טיפוח.

מוצג: מוצג משפטי, מוצג ארכאולוגי.

יחידה: יחידת דיור, יחידת מגורים, יחידת נופש, יחידת מטבע.

13. מטעמי לשון נקיה נוקטים כיום עובד במקום פועל. למשל, עובדי תעשייה במקום פועלי תעשייה, עובדי ענף הבנייה במקום פועלי בניין וכיו"ב.

ו. פונקציית המקום או המוסד

בית: לאו דווקא כמבנה אלא כמקום כללי, וגם לציון המוסד בכלל (כגון "בית המשפט קבע"): בית מחסה, בית גידול, בית קברות / בית עלמין, בית כנסת, בית מדרש, בית חינוך, בית סוהר, בית מרוח, בית קפה, בית מרקחת, בית חולים, בית מלאכה, בית חרושת, בתי עסק, בתי זיקוק.

לציון תכלית עצמים או מקום קיבול של כלים ומכשירים (על דרך לשון חכמים): בית המקור ובית המרעום (בכלי נשק), בית מנורה.

לציון איברי גוף: בית הבליעה, בית החזה, בית השחי.

מעון: מעון עולים, מעון קיץ/חורף, מעון הורים, מעון סטודנטים, מעון יום. חדר: חדר עבודה, חדר אוכל, חדר כושר, חדר המתנה, חדר מיון, חדר חושך, חדר ביטחון, חדר מורים.

אולם: אולם ספורט, אולם קבלה.

מתקן: מתקן ספורט, מתקן שעשועים, מתקן כליאה.

מגרש: מגרש משחקים, מגרש חנייה.

מרכז: מרכז קליטה, מרכזי נופש, מרכזי ספורט, מרכזי בידור.

אתר: אתר קבורה, אתר תיירות, אתר נופש, אתר אינטרנט.

שדה: שדה פעולה, שדה קרב, שדה מחייה, שדה ראייה.

ז. פונקציית הזמן (ההזדמנות בכלל ולא הזמן הממשי)

יום: יום עיון, יום זיכרון, יום השנה, יום הולדת, יום נקם, יום פקודה, יום הדין, ימי קדם.

שעה: שעת כושר, שעת חירום, שעת מבחן, שעת קבלה.

ערב: ערב זיכרון, ערב שירה.

ב"מדריך לשון לרדיו ולטלוויזיה" (תשל"ד) יוצא אבא בנדויד נגד השימוש במילים ריקות המסרבלות את הלשון ומערפלות את המשמעות. ביחס לנקיטת יחידות מילוניות מורכבות כדוגמת גורמי ביטחון, אנשי ביטחון או מקורות ביטחוניים הוא גורס ש"אם הכוונה לאחד מאלה וצריך להיועד עמהם ולהכירם – פרש ונדע מי הם, ואל תערפל ואל תהפוך אותם ליגורמים"¹⁴. בנדויד התעלם מן העובדה שהצורות המורכבות עם מילות העזר הכלליות נושאות מטען פרגמטי שאינו קיים במקבילותיהן הסינתטיות, כגון ביחידות השמניות לעיל. המשמעות הכללית משרתת את הצורך להביע עמימות ופרנציאלית מכוונת (כגון גורמי ביטחון במקום אנשי השב"כ למשל).

גם בתחום הפועל חל גידול ניכר במספר היחידות המורכבות המכילות יסוד בעל פונקציית עזר. מכיוון שבעברית אין מערכת מורפולוגית סדירה להבעת היבטיה

14. בנדויד, תשל"ד, עמ' 163.

האספקטואליים-אדורוביאליים של הפעולה, היא נזקקת לאמצעים אחרים.¹⁵ אחת הדרכים הנפוצות היא הוספת מילים בתפקיד של מתארים, אך דרך זו מסורבלת. נקיטת יחידות פועליות מורכבות בעלות פועלי עזר מטפוריים חסכונית יותר וישירה יותר, והיא מצליחה להביע את ההיבטים האספקטואליים-אדורוביאליים של הפעולה בדרך מוחשית יותר. אין תימה שלשון הדיבור העממי מעדיפה דרך זו, למשל: נתן זינוק, חטף עצבים, הרביץ הופעה, תפס שלווח, דפק לו תלונה, לקח יוזמה.

כמו בתחום השם, גם כאן "ניפוח" אמצעי ההבעה מקנה ליחידה המורכבת משמעות גנרית, ומשווה לה לעתים קרובות אופי של לשון טכנית-אדמיניסטרטיבית, למשל, כשאדם אומר לחברו "תיצור קשר" במקום "תתקשר". אך לעומת המקבילה הפועלית הפשוטה, דרך זו עשירה יותר. פירוק המבנה הפועלי מאפשר להגביר את כוחו הפרדיקטיבי של הפועל, למשל: "השוטרים ערכו חיפוש במשרדו" (לעומת "השוטרים חיפשו במשרדו"). מבנה זה מאפשר להפריד בין הבעת הדנוטה של הפועל, קרי ציון היבטים שונים של הפעולתיות (Aktionsart), ובין הבעת התכונה הסמנטית שלו. באמצעות מבנה זה ניתן לאפיין את מידת הרזולטטיביות של הפעולה (היותה מושלמת או בלתי מושלמת), היותה ממושכת או פתאומית ורגעית (למשל, העליתי זכרונות לעומת חטפתי עצבים), היותה או אי היותה יוזמה ומכוונת (למשל, נפלה עליו תרדמה לעומת הוא חטף תנומה), מידת האינטנסיביות שלה (למשל, הוא ספג עלבונות, הוא הרביץ חיוך) ועוד. בנוסף לכך, בשל משמעותו הכללית (הגנרית) מאפשר המבנה הפריפרסטי לא להביע את מושא הפעולה, למשל: עשה קניות, עשה סדר, ערך חיפוש (לעומת: קנה את..., סידר את..., חיפש את...). מצד המסר מאפשר המבנה הזה להתמקד ביסוד הנשואי המתאר היבטים שונים של הפעולתיות (למשל נתקף זעם, פרץ בצחוק, גולל את הסיפור, שטח את בקשתו) או להתמקד ברכיב הלקסיקלי של הפעולה שמבנה זה מקל על איוכו (למשל, עשה רושם אדיר, ביצע פשע חמור, חל שינוי ניכר, עבר ניתוח קשה).

לנטרול הפעולתיות (ההתרחשות הקונקרטיית בזמן ובחלל) ולנטרול היחסים בין המשתתפים בשיח משמשים מבנים פריפרסטיים בעלי צורות נקסליות טהורות, כגון "היה" ו"יש", או מבנים בעלי לקסמות פועליות כלליות או מרוקנות, כגון "נפל" לציון התהוות מצב, "נמצא" לציון הימצאות במצב ו"עבר" לציון תהליך שהגיע לסיומו.

15. אמנם הבניינים ממלאים תפקיד זה לעתים קרובות, למשל, בהבעת יחסי פעיל-סביל ובהבעת היבטים שונים של הפעולה, כגון אינקואטיביות ואינגרסיביות ביחסים בין פעל לנפעל (למשל, עמד-נעמד) בין פעל להתפעל (למשל, ישב-התישב), בין פעל להפעיל (זו-הזיז) וכיו"ב. אך כידוע, משמעותות הבניינים אינן צפויות מראש בכל מקרה, ואין הם מהווים אמצעי מורפולוגי סדיר ובלעדי להבעת האופי האספקטואלי של הפעולה.

דוגמות: יש לי ניתוח מחר (=אני אנותח או אני המנתח); הייתי כל היום בנסיעה (=נסעתי או הוסעתי); ההחלטה שנפלה אתמול עשויה להיות גורלית; הוא נמצא בטיפול רפואי; הבית עבר שיפוץ.

המבנה הפריפרסטי הוא אילוץ מורפולוגי-תחבירי במקרים שבהם צורת הסביל אינה קבילה. למשל: הבניה הייתה תחת פיקוח (??פוקחה), הילד נמצא תחת השגחה (??מושגח), הוא נתקל בסירוב (??סורב), הוא זכה לביקורת / נמתחה עליו ביקורת (??בוקר).¹⁶ כמו כן משמש המבנה במקרים שבהם אין ללקסמה הנדונה מימוש בצורת-מילה פועלית. למשל: היה נבוך / בא במבוכה, הילך עליו אימים, נפלה עליו אימה.

כמו בתחום השם אף כאן לא הכירו נורמטיביסטים כדוגמת בנודיד באפשרויות ההבעה הגלומות במבנים הפועליים הפריפרסטיים. למשל, לדעת בנודיד המילה "עבר" מיותרת בצירוף עבר ניתוח, והוא מציע במקומה את המילה נותח. במקרים אחרים (קרי, כאשר יש צורך לאפיין את התוכן הלקסיקלי של הפועל) הוא מציע לנקוט מבנה פועלי פרונומסטי, על דרך לשון המקרא. למשל, "עכשיו הוא מחלים מן הניתוח שניתחהו", "לפני שבועיים נותח ניתוח קל".¹⁷

הלקסיקון של דובר העברית המודרנית משופע ביחידות פועליות מורכבות. עושר זה אינו כמותי בלבד; הוא אף סמנטי. ייחודה של העברית של ימינו שיש בה עושר רב של צירופים פועליים בעלי לקסמת קדקוד שניונית (בדרך כלל פרי מעתק מטפורי). לעומת זאת, בתקופותיה הקודמות של העברית שימשו, כאמור, ביחידות פועליות מורכבות כמעט רק מילים ראשוניות או ארכילקסמות.

דוגמות לעושר הלקסיקלי של פועלי העזר בעברית של ימינו: מתח ביקורת, שאב עידוד, ספג עלבונות, זרע הרס, נחל אכזבה קצר הצלחה, טיכס עצה, הושיט סיוע, הטיל עליו עונש, רחש לו כבוד, גילה עניין, ניהל עמו שיחה, ערך השוואה, נעץ בו מבטים, הקדיש לו תשומת לב, השקיע בו מאמצים, רקם מזימות, הטיח בו עלבונות, הנחית עליו מהלומות, העניק לו אהבה, ייחס לו חשיבות, שטח את בקשתו בפניו, הסב לו צער, הפיק ממנו הנאה, רכש ניסיון, ביצע פשע, חל שיפור.

גם למבנים הפועליים המורכבים הנדונים יש מעמד של יחידות מילוניות, אולם בהשוואה ליחידות השמניות, בדרך כלל אין למעמדם זה ביטוי הולם במילונים. בדור הראשון והשני של הדיבור בעברית המחודשת עדיין לא נתגבש סטנדרט, והקולוקציות שנוצרו בה היו צירופים חד-פעמיים או צירופים לטווח קצר (שלא נסחפו ללקסיקון המשותף). התגבשותו של סטנדרט מילוני, כגון בתחום היחידות המילוניות שהן נושא עיונו, היא עדות להתבגרותה של העברית החדשה.

16. ראה טאובה, 1997, עמ' 54-55.

17. בנודיד, תשל"ד, עמ' 231. ראה גם בעמ' 237 את הצעותיו לנקיטת ביטויים מפורשים יותר במקום יחידות פועליות מורכבות עם "ערך" (למשל, ערך דיון, ערך סיור).

דברי סיכום: משמעותה של התופעה לאפיון דמותה של העברית המודרנית

הימצאותן של שתי צורות מקבילות, האחת פשוטה והאחרת מורכבת, זו לצד זו, באותו מצב לשון, תוך שיש ביניהן בידול פונקציונלי, היא תופעה שלא הייתה קיימת בתקופותיה הקודמות של העברית. תופעה זו מעידה על התגבשות קווי ההיכר המיוחדים של לשון ימינו.

לפני כחמישים שנה תהה בן־חיים, במאמרו "לשון עתיקה במציאות חדשה", אם ניתן לתאר את העברית המודרנית החיה כ"מערכת לשונית מלוכדת בזמן נתון ובמקום נתון", או במונחים סטרוקטורליסטיים כ"מצב לשון" (état de langue), שניתן לתארו תיאור סינכרוני מלא. וכך הוא כותב: "היש עברית כזאת? האין מתרוצצים בעברית המדוברת שלנו יסודות מ'מערכות לשוניות' שונות ומשונות כל כך זו מזו, כמקראית וכמשנאית וכחטיבות האחרות, שעדיין לא הגיעו לכלל איזון פנימי, לכלל התערבות במערכה אחידה? [...] אין ספק בעיניי שהעברית המדוברת מתקדמת לכלל התערבות כזאת, אך לפי שעה זו היא רק התקדמות לקראת מטרה זו, ולא השגת המטרה".¹⁸

רוזן הציע, כידוע, לכנות את העברית החיה של ימינו "עברית ישראלית", שהוא הגדירה "הלשון העברית המקובלת לצרכים חינוכיים, מנהליים, מסחריים ודומים במדינת ישראל".¹⁹ בכך הוא ביקש להדגיש שלשון ימינו אינה המשך חדש גרידא של הלשון העתיקה, אלא היא לשון חיה, ומתוך כך היא שונה בהכרח מן העברית המקראית והמשנאית כאחת. ברם, הוא הרחיק לכת בהדגשת משקלו של ה"אלמנט הלא־עברי" בעיצוב אופייה של העברית של ימינו. רוזן טען כי השלטת לשון על חברת דוברים שלא דיברו בה קודם לכן מותירה משקע, והמשקעים הקודמים לעולם צצים בלשונות שלא היו מקדמת דנא הלשוניות של החברות המדברות בהן עתה. את היסודות הלא־שמיים בעברית המחודשת הוא השווה, למשל, למשקעים (קרי הסובסטרט) בלשון הצרפתית המונעים את אפיונה כ"לטינית חדשה".²⁰

העברית שראה בן־חיים לנגד עיניו הייתה לשון צעירה, בת שני דורות, שעדיין לא היה סיפק בידה לגבש מערכת לשונית מאוזנת אחת. הייתה זו עדיין לשון ש"קיימות בה צורות משכבות שונות זו על יד זו ולא זו על גב זו כבלשוניות הממשיכות את קיומן ברציפות היסטורית".²¹ לא כן העברית החיה של ימינו, המדוברת בישראל זה יותר מארבעה דורות. דובר העברית של ימינו משתמש בצורות מלשון המקרא,

18. בן־חיים, תשנ"ב, עמ' 64–65.

19. רוזן, תשט"ז, עמ' 107.

20. שם, עמ' 110. נגד תיאור זה של העברית החיה של ימינו יצא גולדנברג (גולדנברג, תשנ"ו).

21. לעומת תיאור מאוחר יותר של רוזן (תשמ"ו, עמ' 77): "כידוע כל הצורות של העברית הנקוטות בפנינו או בעטנו כיום הן מזיגה מגולמת והמוגנית של לשון חכמים ושל לשון המקרא ושל שאר שכבותיה הכרונולוגיות של הלשון העברית" (ההדגשה שלי – ר"ה).

מלשון המשנה ומתקופות מאוחרות יותר על פי צרכיו, לאו דווקא מתוך דבקות והתחשבות במשמעויותיהן ובדרכי השימוש בהן באותן תקופות. דובר העברית של ימינו מבדיל בין איש צבא שנוצר בלשון המקרא (איש צבא קבע, בתוספת מטען פרגמטי של כבוד ויוקרה) ובין חייל, שיצרו מחיי הלשון (חייל סדיר), בין מכונת קידוח (לחיפושי נפט ומים) ובין מקדחה ביתית רגילה. הוא גם מבדיל בין הגיש עזרה (פעולה גנרית, שהיא גם מונח מאופייני, כגון "הגיש עזרה ראשונה") ובין עזר, בין הושיט סיוע (כגון סיוע צבאי על ידי מדינה) ובין סייע. בכל צורה מילונית יצוק תוכן סמנטי-פרגמטי שונה, והדובר מנצל כל אחת מהן לצרכיו. מעטים המקרים שבהם מתרוצצות שתי דרכי היצירה המילונית זו ליד זו בלי שיש ביניהן הבדל סמנטי-פרגמטי ברור.

רענון המורפולוגיה הקלאסית הוא מן הסימנים המובהקים לשינויים דינמיים המתחוללים בלשונות תרבות צעירות המבקשות להשיל את נטל המורשת הקלאסית. התרחבות המורפולוגיה של הגזירה על חשבון המורפולוגיה של הנטייה היא תהליך אופייני ללשונות תרבות צעירות שהיו לשונות מדוברות ושינו את פניהן בעקבות מגע עם לשונות כובשים (כגון האנגלית לאחר הכיבוש הנורמני והצרפתית לאחר הכיבוש הרומי), או בעקבות מגע עם לשונות הסביבה (כגון ניביה של הארמית החדשה המושפעים מן הערבית, מן הפרסית ומן הטורקית). בידיש ובלשונות קריאוליות או קריאוליות למחצה (כגון המלטזית, הצרפתית המדוברת בהאיטי והאנגלית באיים הקריביים) נפוץ מאוד השימוש בצירופים בעלי מרכיב מילוני כללי (בדרך כלל ארכילקסמה), כדוגמת היחידות המילוניות המורכבות הנפוצות בעברית של ימינו, כלומר מועדפת בהן היצירה המילונית האנליטית השקופה על חשבון התצורה הסינתטית האטומה.²²

בלשונות תרבות צעירות ובלשונות קריאוליות נוצרים תחילה בדרך כלל הרכבים רב-לקסמיים, ובמרוצת הזמן, בעקבות השתנות הנסיבות, מתרוקנת משמעותו של אחד המרכיבים ומואץ תהליך הגרמטיקליזציה, בכללו המעבר מן התצורה הסינטגמטית השקופה אל התצורה הסינתטית עם צורני דקדוק (של נטייה וגזירה). כלומר, ההתפתחות ההיסטורית היא מגזירה סינטגמטית (באמצעות תהליכי שרשור תחביריים) אל גזירה אטומה (של טביעת מילים חד-לקסמיות חדשות, במקום ניצול מאגר המילים הקיים ליצירת הרכבים, בעיקר הרכבים בעלי יסוד מילוני כללי). אולם, כפי שנבחר בהמשך, פועלים בלשון תהליכים היסטוריים מחזוריים, ויש זרימה מתמדת מן השקוף אל האטום וחזור חלילה.²³

22. ראה, למשל, מקוורטר, 1998.

23. ראה התייחסותו של גולדנברג (תשמ"ה, עמ' 323) לתולדות הנטייה של הפועל השמי והצעתו לראות את התפתחותו כמאפיין תהליכים מורפולוגיים בכלל, של התפתחות היסטורית מחזורית של צורות סינתטיות, המרתן באנליטיות ושוב התמזגותן. וראה בעניין זה הפנייתו לחיבורו של הודג' (Hodge) על המשפט השמני בלשונות השמיות.

העברית המודרנית שונה אמנם מאוד מלשונות תרבות צעירות שהדיבור בהן לא נפסק מעולם. כידוע, החייאת העברית בכוונה, מתוך מניעים חברתיים-לאומיים, היא הגורם לדבקוּתה בלשון התרבות הקלאסית, בעיקר בלשון המקרא שמחיי הלשון העמידוה כלשון המופת, והיא הגורם לכך שיצירת מילים בדרך של הסתרגות שורש במשקל עדיין פורייה בה מאוד. אך כמו בלשונות תרבות צעירות, אף בעברית המחדשת התפתחות דרך ההרכבה הסינטגמטית לצד הדבקות במורפולוגיה הקלאסית הסינתטית מעידה על תהליכים דינמיים המתחוללים בה, ועל מגמה של התערכות ובנייה מחדש של השפה, דהיינו על פריצת כבלי לשון המקורות לצד שכלול מנגנוניה. ייחודה של העברית המודרנית הוא, שבהשוואה ללשונות תרבות צעירות היא לא החליפה את מערכת הצורות הקלאסית, אלא היא מארגנת מחדש את מערכת הצורות שירשה מן המקורות, ומשתמשת בה לאו דווקא באותה דרך ובאותה משמעות; היא מוסיפה עליה (לעתים תוספת חדשה, לא-שמית, כגון התצורה עם תחיליות סמנטיות) ומשכללת אותה, וכפי שהראינו, גם יוצרת מערכת כפולה: צורות סינתטיות לצד צורות אנליטיות תוך חלוקת תפקידים ביניהן. ארגון מחדש זה הוא בין הגורמים שניתן להביא, לדעתנו, להצדקת תיאורה של העברית בת ימינו כ"מצב לשון" שניתן לתארו תיאור סינכרוני מלא.

דה סוסיר הבחין בין שני טיפוסים לשונות:²⁴ האחד – לשונות "לקסיקולוגיות", הטובעות מילים שהן פרי מוסכמות שרירותיות, והאחר – לשונות "דקדוקיות", היוצרות מילים בדרך לשונית שקופה. על פי השקפתו, הסינית, למשל, מייצגת את הצורה הקיצונית של לשונות "לקסיקולוגיות", ואילו הפרוטו הודו-אירופית והסנסקריט מייצגות את הקוטב המנוגד. האנגלית שקופה פחות מן הגרמנית, ואילו הצרפתית, בהשוואה ללטינית, מגלה נטייה גוברת לעבר התצורה האטומה. עם זאת, לעתים אותה לשון מעדיפה דווקא לטבוע מונח חדש במקום ליצור צירוף מילים מתוך המאגר המילוני הקיים.²⁵ דה סוסיר הדגיש כי בין שני קצוות אלה קיימת זרימה; לעתים התנועה היא מן השקוף אל האטום ולעתים מן האטום אל השקוף.²⁶

השוואה בין טיפוסים לשון כביכול היא מלכודת שנפלו בה בלשנים רבים במחצית הראשונה של סוף האלף הקודם, ולא כאן המקום לעמוד על השלכותיה. נציין כאן רק כי תצורת מילים שקופה מקלה על לימוד השפה ורכישתה, ואילו תצורה אטומה

24. דה סוסיר, 1949, עמ' 183–184.

25. למשל, Enkel בגרמנית לעומת grandson באנגלית ו־petit-fils בצרפתית. השווה אולמן, 1952 (בעיקר עמ' 316–317) וביקורתו של ויינרייך, 1955, עמ' 538.

26. למשל, glove – gant – Handschuh ; dictionary – dictionnaire – Wörterbuch. באנגלית ובצרפתית מעדיפים בדרך כלל מונחים קלאסיים מלומדים (על דרך היוונית והלטינית), שהם על פי הרוב אטומים, ואילו בגרמנית נפוצים ההרכבים השקופים. למשל, hydroge – hydrogène – Wasserstoff ; hippopotamus – hippopotame – Nilpferd.

יצירת מחסום לשוני בפני הלומדים, ובעיקר בפני לומדים לא-ילידיים. זאת ועוד, יצירת אידיומים וטביעת מילים חדשות בדרך מורפולוגית חייבת להסתמך על רקע תרבותי-לשוני משותף של הדוברים.

החיפזון של בן-יהודה וחבריו לטבוע מילים חדשות נבע בעיקר מן התחושה שמוטלת עליהם האחריות להכין את העברית מהר ככל האפשר להיות שפה חיה ועשירה, שתענה בצורה מלאה על צורכיהם הלשוניים של דובריה. הם סברו שעליהם להכין את המילון של העברית החדשה מלכתחילה וכראוי, בלי לחכות להתפתחות הטבעית של השפה. אף שלא נעלמה מבן-יהודה העובדה שלשונות תרבות גדולות ועשירות מנצלות את המאגר המילוני הקיים ויוצרות צירופים, הוא סבר ששפה ראויה היא שפה שיש בה מילה אחת מדויקת לכל עניין. תפיסה זו העלה בן-יהודה לדרגה של קיצוניות פנאטית. ואכן, משנטבעה מילה בודדת לאיזה דבר או רעיון, מיד נעלם כלא היה צירוף המילים שהיה רווח עד אז. עם זאת, לזכותה של השקפה זו ייאמר שהיא דרבנה ועדיין מדרבנת טביעת מילים חדשות. כיום, על אף התערבותה של האקדמיה ללשון העברית בהתפתחותה הטבעית של השפה, אין מנשבת בה עוד אותה רוח של קנאות לשונית, ואין מקננת בה התחושה שיש להתערב מהר וללא דיחוי במתרחש בלשון. וכך, משמניחים לה לעברית, הולכת היא ומידמה לרבות מן הלשונות החיות בעולם, לשונות שמתקיימת בהן זרימה טבעית מתמדת בין שתי דרכי היצירה המילונית – הלקסיקלית האטומה והדקדוקית-סינטגמטית השקופה.

התפתחות התצורה הסינטגמטית מעידה אפוא, לדעתנו, על מגמות של פתיחות וגמישות ועל רצון לרענן את פניה של לשוננו העתיקה.

הקיצורים הביבליוגרפיים

S. Ullmann, *Précis de sémantique*, Berne 1952 = 1952 אולמן,
 J. D. Apresjan, A. K. Žolkovskij and I. A. Melčuk, = 1970 אפרסיאן,
 "Semantic and Lexicography: Towards a New Type of Unilingual
 Dictionary" in *Studies in Syntax and Semantics*, ed. F. Kiefer,
 Dordrecht 1970, pp. 1–33

בן-חיים, תשנ"ב = ז' בן-חיים, "לשון עתיקה במציאות חדשה", במלחמתה של
 לשון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 36–80 [נדפס לראשונה: לשוננו לעם ד (תשי"ג)
 ג-ה, עמ' 3–85]

בנדויד, תשל"ד = א' בנדויד וה' שי, מדריך לשון לרדיו ולטלוויזיה, ירושלים תשל"ד
 גולדנברג, תשמ"ה = ג' גולדנברג, "תורת הפועל והפועל העבריי", מחקרים בלשון
 א, בעריכת מ' בר-אשר, ירושלים תשמ"ה, עמ' 295–348

- גולדנברג, תשנ"ו = ג' גולדנברג, "העברית כלשון שמית חיה", הלשון העברית בהתפתחותה ובהתחדשותה, קובץ הרצאות לרגל מלאות מאה שנה לייסוד ועד הלשון העברית, בעריכת י' בלאו, ירושלים תשנ"ו, עמ' 148-190
- דה סוסיר, 1949 = F. de Saussure, *Cours de linguistique générale*, Paris 1949
- הלוי, תשנ"ח = ר' הלוי, בין התחביר ללקסיקון: ההצטרפות המוגבלת בעברית בת ימינו, ירושלים תשנ"ח
- ויינריך, 1955 = U. Weinreich, "Review of Précis de sémantique, by S. Ullmann", *Language* 31 (1955), pp. 537-543
- וייס, תשכ"א = ר' וייס, "שיטתו של אליעזר בן-יהודה בחידושו", לשוננו לעם יב (תשכ"א) ט-י, עמ' 232-240
- טאובה, 1997 = ד' טאובה, המבנה הסביל ושימושו בעברית בת-ימינו, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1997
- מירקין, תשנ"א = ר' מירקין, "טובים השניים מן האחד", לשוננו לעם מב (תשנ"א) א, עמ' 18-23
- מק'וורטר, 1998 = J. H. McWorter, "Identifying the Creole Prototype: Vindicating a Typological Class", *Language* 74 (1998), pp. 788-818
- מרצ'נד, 1969 = H. Marchand, *The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation*², München 1969
- סיוון, תשנ"ג = ר' סיוון, בהתחדש לשון, ירושלים תשנ"ג
- פילמור, 1968 = C. J. Fillmore, "The Case for Case" in *Universals in Linguistic Theory*, ed. E. Bach and R. T. Harms, New York 1968, pp. 1-90
- פרסקי, תשי"ח = ד' פרסקי, "על אליעזר בן-יהודה מחדש הלשון", לשוננו לעם ט (תשי"ח) פז-פח, עמ' 129-135
- רוזן, תשט"ז = ח"ב רוזן, העברית שלנו: דמותה באור שיטות הבלשנות, תל-אביב תשט"ז
- רוזן, תשמ"ו = ח"ב רוזן, "עברית בת ימינו - כתובה ודבורה", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, חטיבה ד, ירושלים תשמ"ו, עמ' 77-84